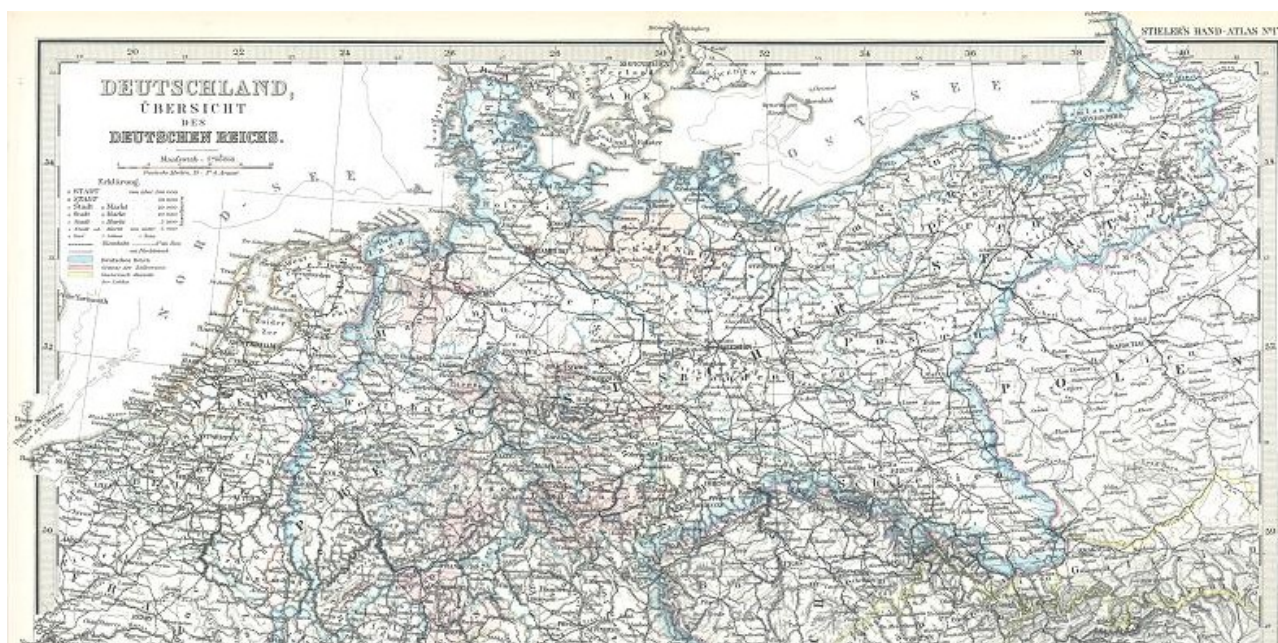

Tilsit – Tylża – Tilze - Tilzit eller Sovjetsk?

Ortnamn i det forna tyska rikets östliga områden¹

ARTHUR SEHN

I Meyers atlas, från år 1900, i kapitlet Deutschland finns en karta över Tyska Riket² där den östra, preussiska delen upptar över en tredjedel av hela rikets territorium och sträcker sig – ungefär som en hand – över Böhmen mot Ryssland. Alla städer i området bär tyska namn: Königsberg, Danzig, Bromberg, Posen, Breslau osv. Även några städer öster om gränsen bär namn i tysk version t ex Warschau eller Lodz. Floden Weichsel flyter längs det österrikisk-ungerska Galiziens norra gräns, genom det ryska Polen in i Westpreussen för att mynna ut i Danziger Bucht.

På en detaljerad översiktskarta över Preussen³ där kungarikets länder och provinser (indelade i den administrativa enheten Regierungsbezirk) finns markerade upptar dessa östliga delar nästan hälften av hela ytan medan Brandenburg och Berlin ligger i mitten. Öster om Oder ligger större del av provinsen Pommern (Reg.-Bez. Stettin och Köslin), en del av Brandenburg (Reg.-Bez. Frankfurt), hela Westpreussen (Danzig, Marienwerder), Ostpreussen (Reg.-Bez. Königsberg, Gumbinnen) och Posen (Reg.-Bez. Bromberg, Posen). Öster om floden Neisse (eller noggrannare Lausitzer Neisse) som visserligen finns markerad på kartan men vars namn inte får plats) ligger nästan hela provinsen Schlesien (Reg.-Bez. Liegnitz, Breslau och Oppeln) och en liten bit av det ej preussiska Sachsen.

Låt oss nu hoppa fram till vår egen tid, och ta en samtida bilkarta över området – bilkartor måste ge sin användare en uppdaterad och korrekt information – t ex Freytag und Berndts Autokarte. Inte ett enda av de ovan använda ortnamnen finns med på kartan. Istället är den utrustad med en Ortsnamenverzeichnis (ortnamnsförteckning) med tyska namn från 1 september 1939.

Förteckningen omfattar dock bara en del av Preussens områden från år 1900). I de flesta vanliga

¹ Texten presenterad på konferensen ”Det viktiga samspelet mellan allmänhet och akademi i forskningen kring och undervisningen i centrala historiska ämnesområden”, Kaliningrad 12-15 april 2003.

² Meyers Hand-Atlas, Leipzig und Wien 1899, s. 9.

³ Meyers Hand-Atlas, s. 11.

tyska kartböcker förekommer kartor med dubbla namn – det aktuella och det tyska (eller omvänt) men det begränsas oftast till större städer. Tvåspråkiga ortnamnsförteckningar är vanliga men sällan helt tillförlitliga och många gånger inkonsekventa. Oftast går de tillbaka i någon pseudolegalistisk nostalgi till en tidpunkt strax före andra världskriget. Vad man missar är ett stort antal orter som låg utanför Tysklands gränser 1938 eller 1939, dessutom kan det förekomma olika tyska namnversioner från just den perioden (mer om det senare).

Ortnamnsändringar utgjorde en naturlig del av 1900-talets starkt nationellt präglade politik i alla länder i området. En "främmande" geografisk benämning ansågs felaktig och i behov av byte genom administrativa beslut.

Redan under perioden före första världskriget förekom det – om än i mindre skala - ändringar av ortnamn, från polskt-slaviska till tyska i Preussen (t ex Inowraclaw – Hohensalza) eller från polska till ryska i Kongresspolen (t ex Dęblin – Ivangorod). Den preussiska germaniseringspolitiken i Posen/Wielkopolska medförde vissa namnändringar för mindre orter, oftast handlade det om namnformer där polsk stavning eller form ersattes med tysk (t ex Sokolniki Wielkie/Gross Sokolnik, Jarocin/Jarotschin) men även införande av tyska översättningar av polska namn kunde förekomma (t ex Grzebienice/Kammthal).

De flesta ortnamnsändringar kom dock till stånd som följd av att nationella gränser ritades om flera gånger under 1900-talet. Gränser flyttades i samband med och till följd av de båda världskriegen. Den polsk-tyska gränsen i väster följde i mycket grova drag Polens västgräns före 1772. I områden som ingick i Polen fanns det sedan gammalt vid sidan av tyska, väl etablerade polska (eller slaviska) ortnamn som återigen togs i officiellt bruk. De allra flesta namn hade två versioner – en tysk och en polsk (t ex Posen/Poznań, Thorn/Toruń, Putzig/Puck eller Krotoschin/Krotoszyn).

Östpreussens internationella gränser ändrades efter första världskriget i mycket mindre omfattning. Gränsen mot Polen följde i stort sett samma linje som före kriget och lämnade Warmia/Ermland kvar i Tyskland. I Ostpreussens södra del (sedan 1905 organiserad i Reg.-Bez. Allenstein/Olsztyn), bebodd i stora delar av polskspråkiga masurer genomfördes i juli 1920 (tre veckor före slaget vid Warszawa) en folkomröstning där områdets framtida statstillhörighet skulle bestämmas. En förkrossande majoritet röstade för fortsatt tyskt medborgarskap och endast några gränsbyar tillföll Polen.

Masurerna utgjorde ett märkligt inslag i den annars så nationellt uniforma föreställningsvärlden. De tog som grupp ett klart parti för den tyska sidan (även under andra världskriget) och fick efteråt betala ett högt pris med misstänksamhet, repressalier och fördrivningar från den polska sidan. Paradoxalt nog var det just masuriska ortnamn som ändrades i ett omfattande germaniseringsprogram genomfört av nazister 1938/39.

Tidigare har det kontinuerligt förekommit namnändringar i mindre skala, t ex i samband med reformer av administrativa områden 1927/28, främst översättningar (t ex Grodzisko/Schlossberg, Krzysówken/Kreuzdorf). 1938 inleddes den största vågen av ortnamnsändringar i framför allt Masurien och Schlesien/Sląsk främst det östra Övre Schlesien. Namnformer skulle förtyskas ytterligare (t ex Malschöwen/Malshöfen), ibland tog ändringarna ingen hänsyn till tidigare namnformer (t ex Wesowken/Grossbalzhöfen). En del av de ändrade namnen var av baltiskt ursprung - prusiska eller litauiska – med typiska ändelser som -allen, eller -eiken (t ex Pillkallen/Schlossberg eller Wierczeiken/Gregerswalde).

Andra världskriget medförde nya omfattande, fast kortvariga, gränsändringar. Tyska rikets gränser från 1914 återställdes men utökades dessutom. En del av de erövrade områdena fick en indelning och benämning baserad på NSDAPs terminologi enligt samma mönster som tidigare besittningar i de tjeckiska Sudeterna och Österrike. I norr skapades Reichsgau Danzig-Westpreussen (med Reg.-

Bez. Danzig/Gdańsk, Bromberg/Bydgoszcz och Marienwerder/Kwidzyna). I Wielkopolska valde man att inte använda det gamla namnet Posen utan skapade istället Reichsgau Wartheland (Posen/Poznań och Hohensalza/Inowrocław). Dessutom annekterades nya områden från centrala Polen som Reg.-Bez.Litzmannstadt/Łódź.

Ostpreussens område utökades med en ny Regirungsbezierk Zichenau/Ciechanów. Reg.-Bez. Gumbinnen utökades med Kreis Sudauen/Suwalki. Nya områden krävde tyska namn och snabbt fattades beslut om namnändringar. Nya, tyska namn hade bara svag koppling till de tidigare (t ex begynnelseboksav) eller var helt nya skapelser (jfr Hermannsbad/ Ciechocinek, Wartbrücken/Koło). Hamnstaderna Gdynia/Gdingen döptes om till Gotenhafen. De nya namnen kom dock bara att användas i begränsad utsträckning, trots påbud existerade länge polska namnformer även i officiella sammanhang, särskilt på lägre administrativa nivåer.

Den mest dramatiska ändringen av gränser genomfördes till följd av andra världskriget och fastställdes i Potsdam. Den polsk-tyska gränsen flyttades västerut, till Oder/Odra och Neisse/Nysa. Stettin/Szczecin blev Polens västliga hamnstad och Breslau/Wrocław kom att bli den största bosättningsorten för polacker från Lwów/Lviv. Ostpreussen delades mellan Polen och Sovjet (med en i europeiska sammanhang något ovanligt rak gränslinje). Den tyska befolkningen flydde eller fördrevs inom loppet av några år.

För Ostpreussens norra del, annekterad av Sovjet, användes ett tag, enligt tidigare praxis tyska namn i rysk stavning. Senare ändrades namnen med början i Königsberg som döptes sommaren 1946 om till Kaliningrad. Utgiven i Moskva 1947 Atlas Oficiera⁴ innehåller kartan över Kaliningradska Oblast' RSFSR med både nya, ryska namn (Baltijsk, Primorsk, Gvardejsk, Pravdinsk, Bagrationovsk, Tjernjakhovsk, Sovjetsk, Krasnoznamenck, Nesterov och Gusev) men också en rad gamla, i rysk transkribering (t ex. Грощ Хайдекруг, Кранц, Велая, Меляукен).

Redan i de fåtaliga nya namnen syns ett mönster som senare tillämpas på alla orter i området de nya namnen saknar någon som helst anknytning till sina föregångare. För de större orterna förekommande slaviska, framför allt polska namn (t ex Królewiec/Königsberg, Welawa/Wehlau eller Gąbin/Gumbinnen) togs inte i officiellt bruk. Man valde inte ens att anknyta till ursprungliga prusiska eller litauiska namnformer. Förutom härförarnamn (Tjernakhovsk, Bagrationovsk), typiska sovjetnamn (Sovjetsk, Pravdinsk, Gvardejsk) finns det också ett antal namn med geografisk betydelse – Baltijsk, Primorsk eller Ozersk.

I Polen kallades de nya områdena De återvunna områdena (Ziemie Odzyskane). Enligt den officiella propagandalinjen har områdena varit polska, temporärt besatta av tyskar (vilket i vissa fall kunde handla om en period på över sju sekel) och nu återigen förenade med moderlandet. Av politiska skäl skulle alla spår av tysk närvaro på dessa områden, inklusive tyska geografiska namn, raderas. 1946 bildades en särskild kommission med uppgift att fastställa ortnamn i de nya områdena⁵. Kommissionens medlemmar: geografer, historiker, språkvetare och statstjänstemän från berörda departement försökte, där det var möjligt, återskapa ett ursprungligt polskt eller slaviskt namn. Dessa kallades gärna för urpolska (prapolskie).

Av Breslaus/Wrocławskas ca 60 stadsdelnamn återskapades 40 medan 20 döptes om genom att översätta de tyska namnens betydelse till polska.⁶ Samma princip tillämpades alla områden fast med varierande proportioner. Återinförande av polska namn var betydligt vanligare i Masurien eller

4 Атлас Офицера, Генеральный Штаб Вооруженных Сил Союза ССР, Москва 1947, s. 86.

5 Komisja Ustalania Nazw Miejscowych przy Ministerstwach Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych.

6 Rospond, St., Mówią nazwy, Warszawa 1976, s.80.

Övre Schlesien/Śląsk än till exempel Pommern eller rent av Brandenburg vars del öster om Oder/Odra nu befinner sig inom Polens gränser.

Att uppkalla orter efter kända personer förekommande i det forna östblockets länder var relativt sällsynt i Polen. Bortsett från det kuriösa Stalinogród som Kattowitz/Katowice fick heta under några år på 50-alet finns det bara fyra sådana fall. Tre av dem finns i det forna Masurien, där de ersatte äldre, masuriska versioner: Giżycko (tidigare Lec/Lötzen), Kętrzyn (Rastembork/Rastenburg) i Mrągowo (Zandzork/Sensburg) uppkallade efter personer med koppling till polsk kultur i området: Henryk Gizewiusz, Wojciech Kętrzyński och Krzysztof Mrongowiusz.

Under sin 5-åriga existens ändrade kommissionen över 32 000 namn. Kommissionens grundliga arbete lämnade ett enda tyskt namn kvar i de nya områdena: Westerplatte, med eget patriotiskt symbolvärde.

Sedan det tidiga 50-talet då den polska kommissionen avslutade sitt arbete har de nya namnen i likhet med de nya invånarna - slagit rot ordentligt. De gamla, tyska namnen har, med censurans hjälp, fallit i glömska och tagits upp bara i Tyskland, särskilt bland de fördrivna. Efter murens fall har en del gamla, tyska namn gjort sig påmind igen. Ibland väcker de starka känslor (t ex i Övre Schlesien/Śląsk) men tas allt oftare upp i samband med att nya generationer söker sina och sina orters historiska rötter.

Den drastiska brytningen med Ostpreussens historia i Kaliningradska Oblast' även inom ortnamnsändringar har inte gjort det lättare för områdets invånare att göra upp med det sovjetiska förflutna. Medan den sovjetiska staden Kalinin återigen blev Tver redan för flera år sedan dras Kants stad (i folkmun ofta kallad Кениг - Kjenig) fortfarande med Kalinins namn. För staden vid den litauiska gränsen används likaså den flera sekel även i Ryssland gamla benämningen Тилзит - Tilzit.